

Милица М. Спремић Кончар*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за англистику

„ВОЈСКА КОЈА НЕ МОЖЕ УМРЕТИ”: АМЕРИКАНЦИ О ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ У СРБИЈИ

Сажетак: Трагичном српском страдању у Првом светском рату непосредно су сведочили многи странци из савезничких и неутралних земаља, најчешће чланови медицинских мисија и новинари. Амерички лекар и хирург, пуковник др Едвард Рајан, службовао је у Србији од октобра 1914. до октобра 1916. године, а амерички новинари Џон Рид и Фортијер Џонс боравили су у Србији током 1915. године. Рид је у Србији провео месец дана у пролеће 1915. године, а Џонс је извештавао из Србије и са српском војском се повлачио преко Црне Горе и Албаније крајем 1915. године. Док су Рид и Џонс свој боравак у Србији описали у ратним путописима, дотле су о др Едварду Рајану остала сведочанства српских, америчких и британских колега. И путописи Рида и Џонса и сведочанства Рајанових колега говоре о интересовању ове тројице значајних Американаца свога времена за ратом опустошену Србију у коју су дошли да би јој помогли, сваки на свој начин. Ослањајући се на појам балканизма Марије Тодорове, овај рад се бави сведочанствима колега Едварда Рајана сакупљеним у књизи *Др Едвард В. Рајан – спасилац Београда*, путописом Џона Рида *Рајн у Источној Европи* и путописом Фортијера Џонса *Са Србијом у изнансиво: авантуре једног Американица са војском која не може умрети*, у настојању да покаже да сва тројица својом личношћу и делатношћу упућују својеврстан изазов балканизму, негативном стереотипу о Балкану присутном у западној култури од деветнаестог века и у великој мери условљеном политиком.

Кључне речи: Први светски рат, Србија, балканизам, ратни путописи. Др Едвард Рајан, Џон Рид, Фортијер Џонс.

* m.spremicconcar@gmail.com

1. УВОД

Сједињене Америчке Државе су ушле у Први светски рат тек 6. априла 1917. године, али многи Американци су од самог почетка, у лето 1914. године, били ангажовани у ратом захваћеној Европи, углавном као чланови медицинских мисија или новинари. Амерички лекари, медицинске сестре и новинари доспели су током Првог светског рата и у Србију, тада мало познату и често негативно перципирану државу на југоистоку Европе. Пуковник др Едвард Рајан (Edward Ryan), амерички лекар и хирург, службовао је у Србији од октобра 1914. до краја 1916. године, а амерички новинари Џон Рид (John Reed) и Фортијер Џонс (Fortier Jones) боравили су у Србији током 1915. године. Рид је у Србији провео месец дана у пролеће 1915. године, а Џонс је извештавао из Србије и са српском војском ишао у повлачење преко Црне Горе и Албаније крајем 1915. године. Док су Рид и Џонс свој боравак у Србији описали у ратним путописима, дотле су о др Едварду Рајану остала сведочанства српских, америчких и британских колега. Сведочанства Рајанових колега сакупљена у књизи *Др Едвард В. Рајан – сјасилац Београда*, путопис Џона Рида *Рајн у Источној Европи* (*The War in Eastern Europe*) и путопис Фортијера Џонса *Са Србијом у изгнанство: авантуре једног Американца са војском која не може умрећи* (*With Serbia into Exile: An American's Adventures with the Army That Cannot Die*) говоре о интересовању ове тројице значајних Американаца свога времена за ратом опустошену Србију у коју су дошли да јој помогну, сваки на свој начин – др Рајан својим лекарским знањем, а Рид и Џонс својим књигама у којима су Србију и њено трагично историјско искуство учинили видљивијим на Западу.

Одлука о доласку у Србију др Рајана, Рида и Џонса и њихова делатност у директној је супротности са оним што Марија Тодорова у свом утицајном делу *Имагинарни Балкан* (Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, 1999) назива дискурсом балканизма. Дискурс балканизма може се дефинисати као негативни стереотип о Балкану присутан у западној култури и у значајној мери условљен политиком. У британској култури први путописи о Балкану настају у осамнаестом, а њихов број расте у наредном, деветнаестом веку, када се формира и учвршћује негативни стереотип о Балкану. Начелан став Енглеза према европском делу Отоманске царевине Тодорова описује речима „природна емпатија са владоцима и традиционална нетрпељивост према муслиманима, али је веома често први сентимент умео да превлада” (Todorova 1999: 163). Такав став постаје још

актуелнији после 1830. године, када је Британија, као најважнија светска индустријска и трговачка сила, због равнотеже моћи, почела да се залаже за очување интегритета и неповредивости Отоманског царства. Оваквим курсом Британије на спољном плану објашњава се видљива политизација путописа насталих у деветнаестом веку: њихови аутори јасно излажу своје политичке ставове, који су готово увек сагласни са званичном политичком линијом (Тодорова 1999: 169). Када је реч о покореном хришћанском живљу на Балкану, уз ограду да свако уопштавање подразумева изузетке, Тодорова наводи (1999: 173) да су „аристократе углавном биле туркофили, док је либерална средња класа била наклоњенија хришћанским народима”. Важан изузетак представљају угледне припаднице више класе, Аделина Полина Ирби и Џорџина Мјур Мекензи, које су у свом делу *Путовања по словенским крајевима европске Типске* (Adeline Pauline Irby and Georgine Muir Mackenzie, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 1866) британској публици предочиле дотада практично непознату тему – патњу потчињених словенских народа – и вероватно утицале на Вилијама Гледстона који је ревидирао своје туркофилске ставове (Момчиловић 1993: 166), како би у јавном деловању почео да указује на то да се не сме игнорисати стање у којем се налазе потчињени народи у Отоманском царству (Todorova 1999: 175). Тодорова, међутим, подсећа (1999: 181) на то да, упркос угледу Ирбијеве, Мекензијеве, Гледстона и још неких јавних делатника, њихови ставови ипак нису били нарочито утицајни, односно да је доминантни дискурс, чак и када је критиковао отоманску власт као самовољну, деспотску и нецивилизовану, избегавао расне погрде муслимана или Турака, док је Јужне Словене отворено сматрао неспособним да се успешно и самостално развијају.

Захваљујући оваквом погледу на ствари, почетком двадесетог века на Западу је већ била изграђена неповољна слика о Балкану, а потом је даље учвршћивана кроз трагичне догађаје који су уследили. Репутација Срба додатно је нарушена убиством краља Александра Обреновића и краљице Драге, маја 1903. године у Београду, а Србија је отворено проглашавана кривом и за атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву, односно за избијање Првог светског рата. Тодорова наводи резултате једног истраживања (1999: 209) из којег се види да су у немачким и аустријским ратним извештајима о Балкану од 1912. до 1918. године обилато коришћене уопштавајуће етикете као што су „оријентално” – „да означи прљавштину, пасивност, непоузданост, мизогинију, склоност ка

сплеткарењу, неискреност, опортунизам, лењост, сујевеље, летаргију, тромост, неефикасност, неспособну бирократију” – и „балканско” – у смислу „окружности, неотесаности, нестабилности и непредвидивости”. У исто време када настају ови потцењивачки ставови о Балкану, професионална пожртвованост др Рајана у пружању помоћи српском народу и сведочанства Рида и Џонса у доброј мери наклоњена Србима говоре о свесном одбацивању дискурса балканизма и потпуно другачијем сагледавању прилика у овом делу Европе. Циљ овога рада јесте да укаже на специфичну визуру Србије која израња из делатности др Едварда Рајана, Џона Рида и Фортијера Џонса, специфичну у односу на балканистички дискурс доминантан у земљи из које су дошли у једном од најтежих периода српске историје.

2. ДР ЕДВАРД РАЈАН

Хуманиста велике храбрости и одлучности, др Едвард Рајан је после завршених студија медицине на Универзитету Фордам у Њујорку, отишао у Мексико као представник Црвеног крста. Тамо је после извесног времена ухапшен под оптужбом за шпијунажу и било је наређено његово погубљење, али је на интервенцију америчког председника Вудроа Вилсона и мексичког председника Хозеа Уерте пуштен из затвора. Недуго по повратку у Америку др Рајан се добровољно пријавио за одлазак у Србију јер је Црвени крст у августу 1914. године тражио лекаре за рад у европским земљама најтеже погођеним ратом. Као и већина чланова англофоних медицинских мисија, и др Рајан је путовао бродом до Солуна, а потом возом преко Ниша до Београда, у који је стигао 16. октобра 1914. године. Уз њега су у мисији била још двојица лекара – др Џејмс Донован и др Вилијам Ахерн, главна сестра Мери Гледвин и четрнаест сестара Америчког Црвеног крста. Сведочанства Рајанових иностраних и српских колега истичу његову неустрашиву и необично посвећену личност и фокусирају се на неколико најизазовнијих ситуација из његовог службовања у Београду. То су његово инсистирање на аустријским гаранцијама да ће Војну болницу као неутралну територију поштедети бомбардовања, управљање Београдом током двонедељне аустријске окупације у децембру 1914. године, борба са тифусом од којег је и сам био оболео и успео да се излечи, и статус хероја, заштитника Београда, који

је врло брзо стекао међу народом. После Србије, као представник Црвеног крста др Рајан је радио у балтичким републикама, Русији и Персији. У Техерану је и умро 1923. године, од маларије, са само тридесет девет година. Постоје подаци да је планирао да напише књигу о својим искуствима током Великог рата, али прерана смрт га је у томе, нажалост, спречила (Дамјановић 2017: 53–54).

У књизи *Др Едвард В. Рајан – спасилац Београда* коју је приредио Ратомир Дамјановић сакупљени су краћи и дужи текстови о др Рајану – одломци из дневника и ратних путописа српских и страних лекара и медицинских сестара, чланци из српских, британских и америчких новина и других публикација о Првом светском рату, као и два кратка извештаја самог др Рајана о стању у Војној болници у Београду којом је управљао. Сви они преносе дух једног тешког времена и слику харизматичног човека који није узмицао пред опасношћу.

Одмах по доласку у Београд, др Рајан је развио америчку заставу преко зграде Војне болнице и Аустријанци је нису бомбардовали, иако је била лака мета топовима који су Београд готово свакодневно гађали из Земуна. Пред прву аустријску окупацију Београда почетком децембра 1914. године, пошто је одбио да се са српским снагама повуче из града, др Рајан је преузео руковођење и цивилним болницама и одмах „подигао америчку заставу изнад свих болница” (Бикнел 2017: 155).¹ Пацијенти су, према речима Присиле Хардинг (2017: 136) „на парче обојене тканине и на америчке лекаре и болничарке гледали као на своје једино обезбеђење”. Др Славка Михајловић, једина српска лекарка која је за време окупације била у Београду, бележи реакцију др Рајана на њену одлуку да остане на дужности и потресан тренутак Рајановог опраштања са мобилисаним српским лекарима:

Управник ми без речи стисну руку. Погнуте главе, са очима пуним суза, силазили су полако низ степенице он и др Јеврем Жујовић, док смо ми – мала чета болничара трећепозиваца и небораца, лекари америчке мисије и ја – стајали мирно и одавали почаст старим, уваженим санитарским пуковницима (Михајловић 2017: 153).

По завршетку окупације, крајем децембра 1914. године, др Рајан одлази у Ниш, да посланика Сједињених Америчких Држава за Балкан

¹ Сви цитати у овом раду наведени су према преводима објављеним у књизи *Др Едвард Рајан – спасилац Београда*, приређивача Ратомира Дамјановића. У парентезама су, ради прегледности, наведена презимена аутора појединачних одломака из књиге.

извести о насиљу Аустријанаца почињеном у Београду, а нарочито о њиховом одвођењу српских болесника и рањеника из београдских болница, како би имали већи број заробљеника.

Управљање градом др Рајана необична је и специфична ситуација коју помињу многи аутори. Бикнел пише (2017: 162) како су се непосредно пред аустријску окупацију из Београда повукли војска и полиција, цивилне власти и значајан број богатијих Београђана, те да у граду није било никакве управе и да су се почели дешавати разбојништва и пљачке. Забринуте Београђани обратили су се за савет др Рајану, а он је уз њихов пристанак формирао одбор од петнаест људи и овластио га да управља градом. Потом је са једном медицинском сестром немачког порекла коју је повео као преводиоца изашао пред претходницу аустријске војске и „рекао команданту да је српска војска напустила Београд, да је становништво мирољубиво и мирно и да војска може да умаршира и заузме га без насиља и повређивања становника” (Бикнел 201: 163), чиме је предупредио крвопролиће и жртве. Током окупације заузео се код Аустријанаца да двоје Срба буде ослобођено смртне казне и одбио наређење окупатора да из болнице избаци српске пацијенте како би се у њој лечили само Аустријанци:

Рајан је одговорио да је болница под заставом Црвеног крста и да се он неће одрећи својих пацијената, нити ће дозволити да их ометају. Рекао је да је болница неутрална и да ће радо прихватити све послате аустријске пацијенте и пружиће им истоветно лечење као и Србима. Пуковник је побеснео и запретио је; рекао је да ће наредити да се болница заузме и да ће српске пацијенте одвести као заробљенике. Рајан је чврсто одбио да се повинује и отишао је да види команданта снага. Генерал му је, пошто је саслушао Рајана, рекао да се врати у болницу и да њоме управља као и до сада, и уверио га је да српски пацијенти неће бити узнемиравани (Бикнел 2017: 165).

Др Рајан је убрзо по доласку у Београд стекао велико поверење његових становника, махом сиромашних људи који нису имали ни средстава да се евакуишу нити где да оду.² После повлачења српских снага „др Рајану су били поверени не само рањени, него и брига о женама и деци и осталим неборцима, и он је морао да одржи ред у граду. Ово је он могао да уради јер су му се људи обратили у невољи. ... Наравно да је др Рајан од почетка уливао поверење” (Грујић 2017: 105). Зато га је Мејбел

² Београд је на почетку Првог светског рата имао око сто хиљада становника, али је до октобра 1914. године, када је стигао др Рајан, у њему остало свега око петнаест хиљада људи.

Грујић, хуманитарка, добровољна медицинска сестра и супруга српског дипломате Славка Грујића, у интервјуу за *Њујорк тајмс* почетком 1915. године, назвала спасиоцем Београда.

Лечећи Србе од тифуса, др Рајан се и сам заразио и тешко оболео у пролеће 1915. године. Вукашин Антић бележи да је, упркос високој температури, био на ногама и радио докле год је могао и да је у том стању дочекао и примио Џона Рида, америчког новинара о чијем ће ратном путопису бити речи у наставку овога рада. Док је лежао у болесничкој постељи, примио је француско одликовање Витеза Легије части тако што му је орден окачен на горњи део пиџаме (Антић 2017: 82–83). Присила Хардинг описује забрињавајућу клиничку слику на почетку Рајанове болести – имао је врло јаку дрхтавицу, ходао са великим напором, деловао збуњено и издавао несувисла наређења, док рендгенски снимак није потврдио да је заражен и потом био приморан да легне у кревет (Хардинг 2017: 144). У постељи га је неговала главна сестра Мери Гледвин и у дневнику је после неколико дана са олакшањем забележила да је стање почело да му се поправља (Гледвин 2017: 127), а вест да је др Рајан ван животне опасности објавила је и *Политика* 31. марта 1915. године.

Књига сведочанстава о др Рајану садржи и два краћа извештаја самог Рајана. Први је написао свега четири дана по доласку у Београд и упутио Националном штабу Црвеног крста у Вашингтону, а садржи основне податке о затеченом стању: о великом броју рањеника који данима нису превијани, дугим и исцрпљујућим сатима рада, непрестаном приливу нових рањеника, епидемији тифуса који коси свуда по Србији и бомбама које прелећу изнад њих, „било аустријске када гађају Београд, било француске када гађају Земун” (Рајан 2017: 89). Други Рајанов извештај је интегрисан у дневник Мејбел Торп Бордман (Mabel Thorp Boardman), медицинске сестре у његовом тиму. Рајан у том извештају говори о лошем стању у којем су затекли болницу и напорима да га побољшају, о својој позицији начелника свих београдских болница током аустријске окупације и практичним решењима за успостављање какве-такве цивилне власти у граду; о напорима да за становништво обезбеди храну, о хиљадама аустријских рањеника који су испунили болницу одмах по окупацији, о даноноћном оперисању и превијању рана, што до крајњих граница исцрпљује медицинско особље, и о српској контраофанзиви којом је ослобођен Београд. За српске рањенике др Рајан каже да су „веома захвални” на указаној помоћи, а признаје и да има „чудан мали осећај у

грлу” кад прође улицом и чује како га Београђани поздрављају узвиком „Вива” (Рајан 2017: 97).

У прилозима сакупљеним у књизи *Др Едвард В. Рајан – сјасилац Београда* доминирају они који истичу његове изузетне особине, али неколико аутора оставља и запажања о његовом темпераменту, који би се могао назвати тешким. Лој Хендерсон, капетан Америчког Црвеног крста, Рајанов карактер назива „истински експлозивним и непредвидљивим”, а Џон Глејд, први амерички амбасадор у балтичким земљама, о Рајану пише као о „дивљем борбеном Ирцу³ који је без прекида скакао у ватру” (Дамјановић 2017: 55). Луиз Милер у књизи *Наш брат: Животи капетана Флоре Сенге* (Louise Miller, *A Fine Brother: The Life of Captain Flora Sandes*) говори о ривалству међу иностраним медицинским мисијама у Србији и нарочито о гласинама које су кружиле о др Рајану.

Доктор Рајан изазивао је нетрпељивост људи око себе. Као старешину Америчког Црвеног крста у Београду омрзли су га многи из његовог особља. Био је изузетно способан, савестан и вредан, али и крајње самоуверен, преке нарави, веома строг, груб и није трпео неслагање. Према запосленима је поступао тако оштро да је амерички конзул у Солуну морао да се умеша кад је др Рајан почео да уводи војничку дисциплину (Милер 2013: 230).

Међу онима који нису одобравали његов начин рада предњачиле су чланице мисије Америчког Црвеног крста Амелија Пибоди Тајлстон (Amelia Peabody Tileston) и Емили Симондс (Emily Simmonds), које су повеле кампању против др Рајана, оптужујући га да ускраћује следовање избеглицама, да „живи на високој ноzi не радећи готово ништа” и, што је најгоре, да је склон недолжном понашању према локалним девојчицама (Милер 2013: 249). Оптужбе против др Рајана стигле су у седиште Црвеног крста у лето 1917. године и одмах је формирана комисија за испитивање овог случаја, која је после опширне истраге и много саслушаних, утврдила да су оптужбе неосноване и лично мотивисане (Милер 2013: 250).

Суревњивост и нетрпељивост покренуте различитим интересима и неслагањем карактера својствени су сваком добу и свим људима и погрешно би било придавати им важност која би макар и незнатно умањила значај подвига др Рајана и значај доприноса Тајлстонове и Симондсове у пружњу помоћи Србима у Великом рату. Срби су др Рајана славили као правог националног хероја (Антић 2017: 82; Симондс 2017: 115). Едвин

³ Др Едвард Рајан био је Американац ирског порекла.

Морс (2017: 194) помиње да је „постао популаран јунак код Срба” јер је „спасао град Београд од пљачкања и паљења аустријских војника”. Емили Симондс бележи да је „за време бомбардовања Београда обилазио... разорене делове града болничким аутомобилом и спасавао рањенике оперишући их касније у болници” (Симондс 2017: 115), а др Славка Михајловић га назива „јединим неутралним посматрачем зла и свирепости над српским народом” (Михајловић 2017: 189). Лекар који је поред свог посла бринуо да прехрани становништво окупираног Београда и понекад им сам куповао хлеб када није добијао следовање од Аустријанаца (Рајан 2017: 95), који је ноћу спавао највише три сата, а неретко се и потпуно одрицао сна и одмора да би збринуо што више рањених и који се, лечећи болесне од тифуса, и сам заразио и доспео до ивице смрти, припада ретким и изузетним људима којима дугујемо вечну захвалност. Србија се др Рајану барем делимично одужила постхумно додељеним Орденом белог орла и објављивањем поштанске марке са његовим ликом 2018. године.

3. Џон Рид

Књига америчког новинара Џона Рида *Рат у Источној Европи* сведочанство је о боравку аутора и његовог сапутника, сликара Бордмана Робинсона (Boardman Robinson), у земљама Источне Европе – Србији, Румунији, Русији, Пољској, Бугарској и Турској – од априла до октобра 1915. године. Као и др Рајан, и Рид и Робинсон су у Србију допутовали најпре бродом из Италије до Солуна, а онда возом до Бевђелије. Основни утисак о сегменту дела посвећеном Србији (отприлике једна трећина) јесте да је оно само започето, да су дати тек овлашни обриси земље и људи и клице будућих догађаја, само исечак сурове стварности на Балкану током затишја 1915. године, али да му недостају заокруженост и смисао започетог и наговештеног. Заокружености и смисла, разумљиво, није ни могло бити јер је путовање предузето у релативно мирном периоду који је наступио после великих окршаја из 1914. године, а претходило је страхотама повлачења српске војске преко Албаније. То разуме и сам аутор, који у предговору за књигу, марта 1916. године, пише да је требало да виде преломне догађаје у Италији, Србији и Румунији, пад Константинопоља, руско напредовање ка Берлину и битке између козака и Турака на Кавказу, али да се за седам месеци које су провели у Источној Европи ништа од тога није догодило (Рид 2015: 7).

После проласка кроз Ђевђелију, Рид и Робинсон бораве у Нишу и Крагујевцу, потом одлазе у Београд, а одатле у Обреновац, Шабац и Лозницу; посећују Гучево, а онда преко Крупња стижу у Ваљево, где бораве два дана и где се укрцавају на воз назад ка Нишу и даље, за Русију. Из Ридових опсервација о Србији и њеним људима издвајају се утисци слични онима које је могуће открити и у неким другим ратним путописима странаца: утисци о јаким људима који достојанствено подносе ужасе рата и спремни су да у њему дају своје животе за отаџбину, о лошим условима у којима се у запуштеним и слабо опремљеним болницама лече рањеници и болесни од тифуса, о странцима тешко разумљивој истрајности тежње за слободом мало познатог балканског народа и о природним лепотама Србије.⁴ Читалац путописа се међу Ридовим запажањима сусреће и са дискурсом балканизма својственим путницима са Запада, који га готово увек доносе у Србију, али и одбацују ако у њој довољно дуго остану и непосредно је упознају. Како је Рид у Србији боравио свега месец дана, оставио је запис о ономе што је уочио, али није имао прилику да ближе упозна ни српску историју, нити тежње и циљеве Србије у Великом рату. Стога се Ридов путопис, осим по повољним утисцима, памти и по чудној мешавини балканистичког дискурса и суптилно наговештене стрепње од нечега што он назива „империјалистичким нагоном” Србије. Као комунистички активиста и ватрени присталица бољшевичке револуције у Русији, Рид врло вероватно није ни био заинтересован за дубље разумевање политичког положаја краљевине Србије у ратом захваћеној Европи.

Рид Србију, у првом поглављу књиге које јој посвећује, назива „земљом смрти” због епидемије тифуса која ју је опустошила 1915. године. О озбиљности ситуације и опасности којој се излажу путници у Србију у то време сведочи гест једног Ридовог и Робинсоновог сународника који им у Солуну упућује „последњи поздрав”: „Заиста штета”, рекао је Вајли. „И тако млади. Желите ли да посмртне остатке отпремимо кући, или ћете да вас тамо горе сахранимо?” (Рид 2015: 37).⁵ Доспевши возом

⁴ В. нпр. Алис и Клод Аскју, *Опустошена земља: Србија како смо је ми видели*. Нови Сад, Платонеум, 2012; Мејбел Синклер Стобарт, *Пламени мач у Србији и груде*. Прометеј, Нови Сад и Радио-телевизија Србије, Београд, 2016; Изабел Емзли Хатон, *Са женском јединицом у Србији, Солуну и Севасштољу*. Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио-телевизија Србије, 2018.

⁵ Отприлике седамдесет година раније, Александар Вилијам Кинглејк, један од најпознатијих британских путника кроз наше крајеве у 19. веку, у путопису *Са Истока* (Alexander William Kinglake, *Eothen*, 1844), бележи свој доживљај путовања из Европе

у Србију, од поручника Лекарске мисије Британске војске сазнају да је зараза у то време већ била однела близу шестине становништва, да је од ње умрло петсто свештеника и преко двеста од укупно четиристо лекара са којима је српска војска ушла у рат. У размере заразе и њене погубне последице Рид и Робинсон имају прилике да се лично увере приликом посете болници за тифусаре крај Ниша, у близини Ђеле-куле, где их гане призор одељења претрпаних тешким болесницима, неких услахириених од грознице, а других тихих, као да су мртви. Командант болнице, поручник Станојевић, уверава их да је у том тренутку ситуација боља него у претходном периоду јер имају „само” двадесет мртвих дневно, а нешто касније, на заједничкој вечери, из речи поручника Станојевића добијају назнаке српског схватања вођења рата: „Шта раде ти Французи и Енглези?” нестрпљиво је узвикнуо. „Зашто не победе Немце? Њима тамо треба неколико Срба да им покажу како се води рат. Ми Срби знамо да све што је потребно јесте спремност да умреш – рат би био брзо готов...” (Рид 2015: 59). У Крагујевцу, из дружења са виђеним Србима, Рид и Робинсон сазнају о тежњи свих Срба на простору Балкана за уједињењем „у једно велико царство” (Рид 2015: 64) и о родољубљу као важном сегменту васпитања деце, док у западној Србији, свративши у Прњавор на путу за Лозницу, од Самуровића, посланика у Скупштини, слушају о застрашујућим размерама аустријских злочина почињених према локалном становништву. Готово једнако их запањују зверства непријатеља као и „недостатак огорчености” Срба:

„Радили су ужасне ствари”, рекао је стари Самуровић док смо пешачили назад до воза. „Задовољни смо што смо наплатили Аустријанцима за све ово јер смо их тешко поразили у децембру.” Изванредан недостатак огорчености нашли смо свуда по Србији; људи су изгледа мислили да је потпун аустријски пораз освета њима за све те црне грозоте, за убиство њихове браће, за доношење тифуса. (Рид 2015: 37)

у Константинопољ и прелазак из Земуна, тада у Хабзбуршкој монархији, у Београд, најсевернији град Турске царевине. Кинглејк је, чини се, не само због куге која је повремено избијала на тлу Турске царевине, слично Американцу који у Солуну испраћа Риду и Робинсону у Србију, прелазак из Земуна у Београд доживео као могући пут без повратка:[М]и смо одлазак из Земуна учинили свечаним, безмало као да одлазимо из овога живота. Неколико љубазних људи који су нам били на услузи током нашег кратког боравка у месту дошло је на обалу реке да се опрости. Док смо стојали са њима три-четири јарда од „угроженог” службеника, питали су јесмо ли сасвим сигурно средили све наше послове у хришћанском свету и имамо ли какву молбу на растанку (наведено у Момчиловић 1993: 7).

Слично другим странцима, сведоцима Првог светског рата у Србији, и Рид са чуђењем помиње да аустријски заробљеници слободно шетају Нишом, тадашњом ратном престоницом Србије, да многи возе запрежна кола или раде као слуге, и да не покушавају да побегну јер су путеви лоши, села опустела и без хране, а стражари свуда дуж границе. Рид описује Ниш као силом ратних прилика претрпан град чије је становништво од двадесет хиљада порасло на сто двадесет; као град у којем је тифус косио људе јер их је живело и по десеторо у соби, због чега су се на многим кућама вијориле црне заставе, и као град препун војске којем су недостајали основни санитарни услови. Контраст овим суморним призорима представља Амерички конзулат, у којем их је примио вицеконзул и почастио у Дипломатском клубу, чији су столови са белим столњацима и сребрним прибором и конобар који је пре рата радио у хотелу Карлтон у Лондону, деловали нестварно и потпуно измештено из окружења. Но, Рид и Робинсон су имали прилике да се увере и у познато гостопримство домаћег становништва, и то у Обреновцу и Шапцу. У Обреновцу су боравили у дому управника поште Матића, од кога су чули да је у Србији „највећа почаст када незнанац посети нечију кућу” (Рид 2015: 87) и у то се уверили сведочећи напорима читаве породице да их угости – узбуђене Матићеве супруге, ћерке која је помагала мајци и домаћина који их је нудио ракијом, вином и говеђом пршутом. У Шапцу су, у кафани у којој им је послужена само кафа јер хране није било, од власнице ипак добили неколико јаја када је чула да су странци, а на сличан начин су прошли и у једном градићу који не именују, у радњи где су тражили дуван, а нова роба није стизала неколико недеља: чувши да су странци, власник им је из сефа извадио и дао два пакла цигарета, одбивши да их наплати.

Потресне слике рата у Ридовом путопису на неколико места ублажавају призори природних лепота којима се аутор диви. Додуше, његови први утисци о пределима Србије кроз које путује нису повољни јер, за разлику од Грчке из које долази, већина поља у Србији није обрађена, „[д]удови су били запостављени, засади дувана били су прошлогодишњи, труложути; стабљике кукуруза штрчале су у закоровљеним пољима некопаваним дванаест месеци или више”, а разлог томе је што су „[с]ви људи Србије или [...]у војсци или мртви” (Рид 2015: 46), те је влада послала волове и војнике широм земље да помогну око орања. Утисци се, међутим, постепено мењају и постају пријатнији за око, па тако, путујући возом из Ниша ка Крагујевцу, аутор бележи:

Све је овде било зелено, а у црној иловачи поља жене су орале с воловима и, док су орале, намотавале су вуну на преслицу. Беле ниске куће с цреповима, с висећим балконима с љупким турским луковима, својим угловима обојеним у ромбове у боји, лежале су сакривене усред дрвећа шљиве и јабуке у цвату (Рид 2015: 60).

Напустивши Београд и кренувши ка Обреновцу, Рид описује сеоске путеве, брзе потоке, блатњаве мочваре, стрме брежуљке и храстове шуме, и додаје: „Ово је била земља ракије – одакле долази домаћа ракија од шљива; огромни воћњаци сувих шљива и шљива сладили су тежак ваздух” (Рид 2015: 85), а нешто касније, на путу ка Лозници, још је очигледније да пролази кроз воћарски крај: „Ишли смо кроз ливаде дивне од љубичастих ваљуга и љутића, кроз воћњаке отежале од цветова брескви, јабука, вишања и шљива; овде је турски утицај потпуно нестало, и куће од блата постале су потпуно српске” (Рид 2015: 97). Ова запажања макар накратко одвраћају мисли од ратних страха, и путницима, баш као и њиховим читаоцима, скрећу пажњу на начин живота Срба у мирнодопско време – на гајење специфичних култура, на печење ракије, на изглед кућа и имања, чиме се наглашава не само виталност природе, већ и базични људски нагон за самоодржањем.

Но, као и у другим сведочанствима странаца о нашим крајевима, и у Ридовом путопису приметни су трагови балканизма. Они се највише читају у његовим опаскама о српском неразумевању мера против епидемије, коју Срби прихватају као неминовност, о чему је слушао од поручника Лекарске мисије Британске војске.

Док смо полако милели уз јалова брда дуж жутог тока Вардара, испричао нам је како су Енглези убедили Српску владу да на месец дана заустави све возове да би спречила ширење болести; онда су наредили санитарна побољшања у прљавим градовима, принудну вакцинацију против колере и почели су да дезинфикују читаве делове становништва. Срби су се подсмевали – ти су Енглези очито били кукавице. Када је пуковник Хантер, у немогућности да обезбеди пристојне касарне, запретио властима да ће напустити Србију ако иједан од његових људи умре од тифуса, букнула је олуја ироније. Пуковник Хантер био је кукавица! А и Американци су били кукавице када су, с пола својих јединица заражених, напустили Ђевђелију. Србима је предузимање превентивних мера било доказ плашљивости. Сматрали су огромна пустошења епидемије неком врстом мрачног поноса – како је средњовековна Европа сматрала Црну смрт (Рид 2015: 39–40).

Још изразитији пример дискурса балканизма може се видети у Ридовом запису о Ваљеву. Тамо су обишли једну од болница за оболеле од тифуса, која је била у прилично добром стању јер је „сваки пацијент

имао сопствени кревет и лежао је на чистим ћебадима и у новим чистим пицамама” (Рид 2015: 113). Обилазећи град, приметили су да су средства за дезинфекцију прскана на улицама и у двориштима, али често преко прљавштине и отпада.

То је кључ српског става према санитарним мерама. Они их не разумеју – немају благог појма шта оне значе. То је нешто савремено, нешто европски, нешто што цивилизован свет користи да спречи болест; зато су они прскали средство за дезинфекцију посуда, уз полупрезрив осмех за људе који су такве кукавице да предузимају такву предостројност, и наставили су да гомилају прљавштину како су одувек радили (Рид 2015: 114).

Део путописа који се односи на Србију Рид завршава у релативно позитивном тону, додуше, уз недовољно историјско знање и грешке које из њега произилазе, а нарочиту пажњу привлачи његова бојазан изазвана наводним империјалистичким тежњама Србије:

И док смо чекали на перону, размишљао сам чудећи се о овим Србима, о њиховом пореклу и њиховој судбини. Само су они од свих балканских народа били једна немешана нација још од када су прво дошли у ову земљу пре осам векова – и они су сами саградили своју цивилизацију, неизмењену од било које друге. Римљани су имали низ планинских тврђава кроз област – овде нису успоставили колоније. Крсташи су их прошли. Чували су своје уске пролазе од бугарских Татара, румунских Дачана, Румуна и Чеха са севера – и много раније су пре својих суседа, уз оружану помоћ европских народа, збацили турски јарам, Србија је себе ослободила. Када је Европа наметнула стране династије Бугарској, Румунији и Грчкој, Србијом је владала њена сопствена кућа. С таквим наслеђем, с таквом историјом, с растом империјалистичког нагона свакодневно, сваког сата у срцима својих сељачких ратника, у какве ће је огромне сукобе одвести Србијина жеља! (*sic*) (Рид 2015: 114).

4. ФОРТИЈЕР ЏОНС

Ако кроз Ридов путопис повремено провејава дискурс балканизма, путопис америчког новинара и дипломате Фортијера Џонса *Са Србијом у изнанство: аваншуре једног Американца са војском која не може умрећи* може се читати као манифест антибалканизма из пера човека који је у Србији провео скоро пола године и са Србима искусио повлачење преко Црне Горе и Албаније. Непосредни учесник неких од најтрагичнијих догађаја српске историје, спознао је суштинску разлику између антисрпске пропаганде Запада и реалног стања на терену. Зато у својој

књизи не описује само Србе и њихово узвишено држање у страдању, већ на више места отворено критикује западне земље, нарочито Велику Британију, како због циничног односа према Србији, тако и због апсолутне небриге за своје поданике, чланице медицинских мисија, које су добровољно притекле у помоћ Србији.

После неколико недеља боравка у источној Босни у лето 1915, Џонс прелази у Србију, посећује Београд, Смедерево и Смедеревску Паланку, а вест о аустријско-немачком нападу на Србију и бомбардовању Београда 6. октобра 1915. године, после којег почиње повлачење српских снага на југ, затиче га у Ваљеву. Из Ваљева креће са мисијом Ане Христић из Лондона – ћерке пуковника Љубомира Христића и Иркиње Елизабете – која је радила у *Дејли експресу* и испословала да њене новине оснују потпорни фонд за помоћ Ваљеву. Возом су из Ваљева стигли у Јагодину, па одатле у Ђуприју, Крушевац, Сталаћ и Трстеник, а онда Џонс наставља пут за Александровац колима, са три британске болничарке. Запрежним колима потом одлази у Рашку, одатле у Косовску Митровицу, па преко Косова Поља до Приштине. Пут га води даље у Призрен, где прихвати понуду др Елизабет Меј да са њеном јединицом пође даље, преко Ђаковице и Пећке патријаршије, до Пећи. Из Пећи пешке крећу планинским стазама у правцу Андријевице, преко Чакора, и то пешачење траје три дана. Од Андријевице до Подгорице прелазе планину Комово и пешаче још девет дана, а из Подгорице су превезени у Плавнице, где их чека брод за Скадар. Коначно су, запрежним колима из Скадра, превезени до Светог Јована Медовског, где се укрцавају на брод за Бриндизи.

Искуство упознавања Срба у ванредно тешким историјским околностима у којима су се нашли оставило је дубок и трајан утисак на Џонса, који на једном месту каже да су му се слике доживљеног годинама јављале у сећању, на неочекиваним местима и у непланирано време: „Видиш их у сјајним изложима продавница и у позориштима. Сва музика о њима говори; ако је површна, подсмева им се, ако је довољно дубока, велича их или жали. Сан их чини само још живљима. Простиру се дуж свега што читаш или пишеш” (Џонс 2015: 61). Зато његов путопис одликују дубоко проживљена и проницљива запажања о безочној антисрпској пропаганди са Запада, о задивљујућем пожртвовању британских лекарки и болничарки које својом хуманошћу нису само пркосиле непријатељу, већ су без речи опомињале и сопствену земљу због срамне издаје мале

балканске савезнице и она најупечатљивија, о српском војнику, његовом осећању дужности и схватању слободе.

4.1. АНТИСРПСКА ПРОПАГАНДА

Џонс са гнушањем помиње готово нељудски цинизам британског новинара Гордона Гордон-Смита који је свега три дана после њега боравио у Крушевцу и у *Њујорк трибјуну* објавио текст са следећом тврдњом:

Када смо стигли у Крушевац, затекли смо град очигледно усред велике феште. Сви су изгледали сјајно расположени и весеље је владало свуда.

Ускоро смо открили узрок томе. Цео град, мушкарци, жене и деца, пили су неограничене количине француског шампањца, чији је товар стајао у станици (Џонс 2015:64).

Џонс описује железничку станицу у Крушевцу као призор пакла. Две композиције између којих је стајао њихов воз имале су по педесет вагона, неки су били отворени, натоварени угљем и кутијама, а на тим товарима су лежали рањени и мртви људи, „бројни попут звезда” (Џонс 2015: 64). Један од њих који је привукао Џонсову пажњу лежао је склупчан и одавао утисак старог човека, а када се окренуо, аутор је схватио да нема више од двадесет пет година. Тражио је воду. Када је устао са болним узвиком, прљава кошуља му се натопила свежеом крвљу и убрзо је издахнуо. Током седам дана колико је његов воз морао да чека да уђе у крушевачку станицу у а потом и настави даље, Џонс је сведочио великом броју сличних потресних сцена и зато парафразира Гордон-Смитову срамну реченицу, дајући јој савим ново значење: „Мушкарци, жене и деца, пили су неограничене количине најгорче агоније знане људском бићу, а још возова пуних таквих полуголих и мокрих умирало је у станици” (Џонс 2015: 64). Осврт на поступак Гордон-Смита Џонс завршава речима:

Не кажем да господин Гордон-Смит није видео Крушевац каквим каже да јесте. Ја нисам био тамо, он је дошао три дана после мене. Само кажем да ме ништа не може убедити да су његове речи истините, и да ме оно што сам управо описао чини сигурним да су то проклете лажи.

Ако претеривање користиш да учиниш читљивиојом сувопарну причу о ружичастом чају, или да дирљивије испричаш како се нечија мајка оклизнула на кору од банане, немам ништа против тога. Али ако, да би текст учинио упадљивим, користиш претеривање цинично да би оцрнио херојски народ у тренут-

ку његовог распећа, ништа ми не причињава веће задовољство него да допустим себи да то обележим као гупо, кукавичко, неискрено и вредно презира (Џонс 2015: 66).

На другом месту, реагујући на неповољан текст о Србији у тиражном америчком недељнику, Џонс пише:

Истину о Србији је заиста тешко открити, али ју је задовољство испричати ових дана. То је истина до које, приликом боравка краћег од месец дана, чак ни проницљива новинарка која је написала овај чланак није могла да се нада да ће доћи. Прљавштина није критеријум по ком би се судило о народима који су се суочили с оним с чиме су се суочили балкански народи. ... Рећи да је Србија последњих година имала времена да се опорави од утицаја који су оставили векови уназађивања значи, или из незнања или намерно, занемарити многе ствари. ... Не можеш да схватиш нацију за недељу дана. Не можеш мерити могућности једне нације по недостатку елегантних фијакера. Након две недеље боравка не можеш убедљиво да побијеш част, љубазност, понос и гостољубивост чије су ове особине без изузетка хвалиле генерације енглеских, америчких, француских и немачких путописаца. Када покушаш да урадиш тако нешто, постанеш глуп или смешан упућеном читаоцу, али кобан за милионе лаковерних (Џонс 2015: 197).

4.2. БРИТАНСКЕ ЛЕКАРКЕ И БОЛНИЧАРКЕ

Џонс је на више места оставио ласкава запажања о британским болничаркама које је у Србији срео и у чију се храброст и вештину уверио током дана и недеља великих искушења. Три болничарке које су са њим пошле у Александровац пошто су Ана Христић и њена мајка остале у Трстенику, биле су светли примери скромности и издржљивости: најмлађа међу њима, госпођица Бањан, била је директни потомак Џона Бањана, аутора чувеног религиозног дела *Поклоничково путовање (The Pilgrim's Progress)* из друге половине 17. века, друга је била главна сестра у болници у Лондону, а трећа и најстарија, која је одавала утисак крхке особе, била је најиздржљивија и најмање се жалила на услове повлачења. Све три су одлично пешачиле, чак се и такмичиле у физичкој кондицији и одбијале да се возе колима јер су она била претоварена залихама; једино су јадиковале што им је недостајало купатило. У тим тешким данима су се зближили и са Џонсом постали пријатељи, а у војном транспортном кампу у којем су преноћили једну ноћ имали су прилике да се увере у српску љубазност и захвалност. Један српски младић, гладан, покисао и уморан, устаје од ватре на којој спрема вечеру да би три Енглескиње на

рукама пренео из кола заглављених у блату до кампа. Џонс потом додаје: „Поседали смо око њихове ватре и понудили им конзерву овчетине. Мада нису имали готово ништа за јело, а ово је за њих била ретка посланица, морали смо да их натерамо да је узму. Такви су вам најунеукији Срби” (Џонс 2015: 90). Младић касније доноси нешто сена како би Енглескиње имале на чему да спавају, а ујутру и крчаг воде да се умију. „Био је то један од „варварских Срба”, иронично додаје Џонс (2015: 90), „које је политичка пропаганда тако дуго представљала као зликовце”.

У српску захвалност према енглеским болничаркама Џонс има прилике да се увери и на поласку из Александровца ка Рашки, када по веома повољној цени успевају да купе четири вола од човека који им је направио цену из захвалности према Енглескињама.

Те енглеске сестре, рекао је просто, оне су анђели. Дошле су к нама кад смо били у невољи и ризиковале своје животе да спасу наше војнике. Све што један прави Србин има да да њихово је, и додао искрено, када се вратиш у своју земљу, ти нећеш рећи, као што Швабе кажу, да смо ми варвари, зар не, амерички брате? (Џонс 2015: 102).

Пешачење преко Косова Поља до Приштине прилика је да Џонс поново укаже на издржљивост енглеских болничарки, да подсети да су „путовале... без хране и пића, а већина њих је ишла пешке и у одећи намењеној само за балканско лето. „Мислим да би се могло рећи да се група Енглескиња држала боље него српске избеглице и подједнако добро као српска војска” (Џонс 2015: 134). Те девојке које су кренуле у опасно и напорно повлачење брзо су стицале искуство старица јер су гледале застрашујуће призоре глади и борбе за голи живот, призоре које њихове рођаке и вршњакиње код куће никада неће искусити. Зато Џонс тврди: „Оне су хероине српске трагедије, али то нису схватале” (Џонс 2015: 134). На почетку најтеже деонице пута, од Пећи ка црногорским планинама, аутор Британке већ назива правим стручњацима за пешачење јер су „научиле... како да ходају а да се не умарају, и спознале су дубоки сан какав доносе сати тешког вежбања” (Џонс 2015: 195), а помиње и познато британско дивљење природним лепотама:

Светлуцави ваздух и дивље планине су их очаравали, и сазнање да су играле улогу у најокрутнијој драми, какву чак ни ови стари, романтични предели нису познавали, причињавало им је велико задовољство, тако да су глад, хладноћа и исцрпљеност, па чак и многе трагедије око њих, биле донекле надомештене (Џонс 2015: 195).

Узорном држању британских болничарки Џонс ефектно противставља понашање њихових земљака, војника и дипломата које је срео у Србији. Памти њихова „неконтролисана и често понављана изражавања злобних, лажних и презирних ставова” о Србима, а наводи и да су били склони „разметљивом разбацавању чињеницама, очигледно лажним, циничној егостичној критици нације која је умирала кривцом нација оних који су је критиковали, неблаговременим, вулгарним и гнусним изјавама” (Џонс 2015: 196). Долазак у Андријевицу и сусрет са младим Енглезом, представником Српског потпорног фонда, који им преноси поруку да сер Ралф Пеџет жели да сви Британци што пре стигну у Скадар, прилика је да се Џонс још једном критички осврне на потпуни изостанак било какве помоћи њихове државе британским лекаркама и болничаркама током повлачења: нису им биле обезбеђене ни минималне количине хране, никакав смештај на одмориштима, нити су успостављени било какви привремени логори у којима би их сачекали шатори и заложена ватра. Чланице британских медицинских мисија, наводи Џонс, могле су да се ослоне једино на „добровољну помоћ Срба који су их извели из земље, побринули се да их сместе и да им обезбеде храну и водили рачуна о њиховој безбедности” (Џонс 2015: 238).

4.3. ЗАПАЖАЊА О СРПСКОМ ВОЈНИКУ

Џонсово искуство са српским војницима богато је и изразито позитивно, што он не пропушта да истакне. Један од првих необичних доживљаја имао је на железничкој станици у Ваљеву, на самом почетку повлачења, када је упознао „малог наредника”, десетогодишњег дечака који је био најмлађи официр и најмлађи војник у српској војсци. Враћао се у свој пук после неколико дана одсуства које је провео у селу помажући мајци и сестри у пословима јер су му и отац и брат били у војсци. Умео је врло добро да пуца, па је унапређен у виши чин од свога оца, који је стога морао да му салутира, али дечак је то спречавао тако што би „зграбио руку која би кренула да отпоздрави и пољубио је” (Џонс 2017: 70). Џонс је фасциниран дечаковом униформом, оружјем, али и храброшћу, одлучношћу и скромношћу.

Деоница пута из Рашке долином Ибра ка Косовској Митровици значила је непрестано пешачење по лошем, излоканом путу у колони којој се није видео ни почетак ни крај. Пут је на много места имао одроне са

којих су се једна запрежна кола и војни камион преврнули низ падину. Спавали су под ведрим небом и сведочили тешким призорима умирања од глади и изнемоглости, што Џонс резимира у пасусу о пропасти Србије:

Гледајући како Србија умире, усвојили смо оно што Ниче назива „метафизичком утехом“, и херојство Срба изазивало је усхићење вредно грчке трагедије, приказујући, како ништа друго не би могло, чудни, парадоксални патос, а опет и суштинску неважност људских живота. Када хероји гину у десетинама хиљада, сваки од њих јесте херој и поред тога, али како је само сваки од њих небитан! (Џонс 2015: 125)

Ступивши на Косово Поље, аутор читаоце упознаје са значењем које Косово има за Србе. Осврће се на Косовску битку и пропаст српске средњовековне државе уз опаску да је страдање на Косову Пољу постало симбол највећег искушења (Џонс: 133). На путу између Косовске Митровице и Приштине Џонс сусреће двадесетак младих Енглеза: били су то маринци које је Енглеска послала као једину испомоћ Србији. Иако су им Немци били непријатељи, маринци су хвалили њихову ефикасност и храброст, док су „презирали српске војнике, плували по Италијанима, толерисали Французе“. Циничну опаску једног маринца да српски војници не добијају новац за војну скужбу и да није поштено мобилисати их без надокнаде њима и њиховим породицама, Џонс коментарише на следећи начин:

Његов [енглеског маринца] чврст, добро уређен, угодан систем представљао му је све што би на свету могло бити добро. Међутим, ништа није знао о необјашњивим, чак мистичним, покретачким силама које су водиле стотине хиљада неуких српских сељака у борбу која је од почетка била безнадежна да се суоче са одвајањем од свега што људска бића сматрају вредним, и да поднесу мучења која је ретко која војска познавала, да би се они који нису погинули могли вратити да обнове свети рат, и о веома практичном патриотизму према прелепом и идеалном циљу. Ако бисте га питали зашто се бори, рекао би вам да је то његов посао, а свој посао, који год он био, обављао је са посвећеношћу која га је чинила најтежим од свих непријатеља (Џонс 2015: 164).

Пред полазак из Пећи ка црногорским планинама, Џонс изриче емотивну, дубоко дирљиву, поетску похвалу српској војсци:

Такви су били мушкарци које сам видео да се евакуишу из болница, такви су били мушкарци које сам видео како се гурају у дугим колонама избеглица са неописивом nelaгодом, такви су били мушкарци које сам видео како, рањени и крвави, ходају блатњавим путевима кроз даљину, такви су били они које сам видео како се смрзавају и гладују око Пећи, који су тамо умирали у стотинама, а на

планинама у хиљадама, такви су били они који, када су могли да се предају и да им буде боље, и да тиме осрамоте своју земљу, нису то учинили, већ су кренули у повлачење подједнако храбро и узвишено као било која победа у овом или било којем другом рату – повлачење које по патњама засењује бег из Москве. Таква вам је Српска војска, војска која не може умрети (Џонс 2015: 208).

Одмах иза тога, коментаришући одлуку највиших српских војних власти о напуштању Србије и противљење војводе Живојина Мишића који је био за офанзиву јер је „ипак веровао да има наде, а то је све што је било неопходно српскоме војнику”, Џонс показује да је у потпуности разумео Србе:

Они нису будале и не умиру без потребе, као што се у народу прича за Црногорце, али ако има наде, живот им не значи ништа. Током месеци које сам провео с њима, спавао с њима на земљи, јео њихов хлеб, видео њихове борбене линије, ово сам научио боље од било чега другог. Верујем да су они, сви до једног, најбољи борци на свету. Већина војника су храбри људи, а Србин је и изванредни стоик, редак оптимиста и сав саздан од челика (Џонс 2015: 196).

У мноштву потресних сцена којима је сведочио пред одлазак из Пећи, издваја се и она када приликом „уништавања све артиљерије, муниције и технике која није могла да буде понесена на пут” (Ковић 2019: 226), Џонс угледа тобцију који осим топа из којег је пуцао од 1912. године није имао ништа и који ће у наредном тренутку остати и без тога. Псовао је рат, а аутор је био запањен:

Био је то први пут да сам чуо Србина како псује рат иако су га сви оплакивали. То је такође био први пут да сам видео Србина да плаче. Нисам могао да верујем. Док је стајао тамо, леђима окренут ка планинама, а лицем ка непријатељу, и док се тресао од хладноће, човек се, за једног Србина, сломио: четири сузе су му склизнуле низ образе (Џонс 2015: 210).

Деветодневно пешачење преко планина од Андријевице до Подгорице само учвршћује Џонсово уверење да је српска војска неуништива, што исказује на следећи начин:

Но, око Подгорице нисмо видели неорганизовану, бездушну масу. Видели смо крем српских бораца, скоро надљудски остатак који је преживео округну сечу метака и граната, болести, исцрпљености, хладноће и глади и дивље чељусти ледених врхова који су покосили све осим оних најјачих. Њихова готово уништена тела само су наглашавала непоколебљив пламен њихове одлучности и њихове посвећености узвишеном циљу, чији их је привремени губитак болео више од свега што су морали да претрпе. Истрајни и сами, водили су неправедну битку, и пораз је био горчи од смрти (Џонс 2015: 243).

Сведочанство о Првом светском рату у Србији Џонс приводи крају подацима о приспећу бродом у Скадар и одатле пешке до Светог Јована Медовског, где су успели да стигну на брод за Италију. Искрцавање у Бриндизију аутор доживљава као тешко појмљив повратак у нормалан, мирнодопски живот и све његове благодати: „... мој ум је и даље био у стању повлачења. У сваком смислу сам наредних дана наставио да живим избеглички живот, и само на тренутке престајао да осећам хладноћу Косова, глад из Призрена, очај планина” (Џонс 2015: 277). Болно је упечатљив приказ путника са брода управо пристиглог из Светог Јована Медовског који улазе у ресторан железничке станице у Бриндизију и после неколико месеци страховитих мука угледају „гомиле наранџи, грожђа, јабука и банана”, „ресторанске кобасице и кутије слатког и сувог воћа”, „хладно, пенушаво пиво и изврсно лагано вино” (Џонс 2015: 275). Из Бриндизија Џонс возом стиже у Рим, где се у једном хотелу опоравља од исцрпљујућег искуства и припрема да прослави Божић са новостеченим пријатељима Енглезима. На Бадње вече у мислима се враћа у ледену планину крај Призрена и на питање Енглеза „Шта је са војницима са фронта? Да ли и даље мисле да је све то вредно мука?” одговара: „Они се не базирају на цену. Они нису створени такви. Они се само боре и надају.” Одговор енглеским пријатељима Џонс пропраћа коментаром којим завршава путопис:

Када се сада тога сетим, то ми се чини као најбољи опис српског народа који сам могао да дам. Пет векова су се истрајно борили и надали. Свима који су им били блиски њихова садашња несрећа је представљала најискренију личну тугу. Јер ако смирен и узвишен дух под најтуробнијим небом, ако непоколебљив и несаломив патриотизам под искушењима која би се могла назвати врхунским, ако изванредна храброст и издржљивост која превазилази сва схватања, ако једноставна, постојана вера у велику и једноставну слободу, ако бесмртна посвећеност ономе што се сматра исправним и часним ишта више значе на свету, земљу Србију и национални дух Срба вреди сачувати. Они имају светлу будућност на коју им дају право огромана природна богатства њихове прелепе земље и крв њихових небројених хероја, и биће им дозвољено да је изграде. Ово је оно чему ме је у сваком смислу Повлачење тако јасно научило, да у то никада више нећу посумњати (Џонс 2017: 278).

5. ЗАКЉУЧАК

Виђење једне земље и народа из перспективе странаца увек је повод за размишљање и преиспитивање. Са једне стране, таква визура може бити драгоцене ако је изоштрана и непристрасна, али са друге, како је овај рад настојао да покаже, може носити и потенцијалну оптерећеност предрасудама. Лекарска етика др Рајана и новинарска радозналост Рида и Џонса, спремност да дођу у ратом захваћену Србију, да њеним људима помогну или да их само упознају, сугеришу један критички однос према балканизму, односно отвореност ка просторима и културама једнако инспиративним и вредним пажње као и они простори и културе из којих је потекла идеја о неприхватању балканског другог.

ЛИТЕРАТУРА

- Аскју 2012: А. и К. Аскју, *Опсушћена земља: Србија како смо је ми видели*, Нови Сад: Платонеум.
- Дамјановић 2017: Р. Дамјановић, *Др Едвард В. Рајан – спасавац Београда*, Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио-телевизија Србије.
- Ковић 2019: М. Ковић, *Једини пут: Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, Београд: Филип Вишњић.
- Милер 2013: Ј. Милер, *Наш браћ: Живот калешана Флоре Сенге*, Београд: Лагуна.
- Момчиловић 1993: Б. Момчиловић, *Бриџански пушници о нашим крајевима у XIX веку*, Нови Сад: Матица српска.
- Рид 2015: Џ. Рид, *Рат у источној Европи*, Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио-телевизија Србије.
- Стобарт 2016: М. С. *Пламени мач у Србији и другде*. Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио-телевизија Србије.
- Todorova 1999: М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Хатон 2018: И. Е. Хатон, *Са женском јединицом у Србији, Солуну и Севастопољу*, Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио-телевизија Србије.
- Џонс 2015: Фортијер Џонс, *Са Србијом у изјанство: авантуре једног Американца са војском која не може умрећи*, Нови Сад и Београд: Прометеј и Радио-телевизија Србије.

Milica M. Spremić Končar

‘THE ARMY THAT CANNOT DIE’: THE AMERICANS IN SERBIA
DURING WORLD WAR I

Summary: Many members of foreign medical missions and journalists from the Allies and neutral countries witnessed the tragic suffering of Serbia during World War I. The American physician and Red Cross official Dr Edward Ryan served in Serbia from October 1914 to October 1916, while the American journalists John Reed and Fortier Jones visited Serbia in 1915. Reed spent a month from Serbia in the spring of 1915 and Jones was a reporter in Serbia and, with the Serbian Army, experienced the Great Retreat through Montenegro and Albania in late 1915. Reed and Jones described their experiences in Serbia in war travelogues, whereas the recollections of Dr Ryan’s hard work are to be found in the writings of his Serbian, American and British colleagues. Both travelogues and the recollections of Dr Ryan record how these three eminent Americans were drawn to the war-stricken Serbia to which they came to offer help, each in his own way. Taking into account Maria Todorova’s concept of Balkanism, this paper analyses the recollections Dr Ryan’s colleagues, published in the book entitled *Dr Edvard Rajan – spasilac Beograda*, John Reed’s travelogue *The War in Eastern Europe* and Fortier Jones’ travelogue *With Serbia into Exile: An American’s Adventures with the Army That Cannot Die* in order to show that these three notable Americans of their time challenged the negative stereotype of the Balkans and put to the fore their experiences of Serbian bravery, perseverance and love of freedom.

Keywords: World War I, Serbia, Balkanism war travelogues, Dr Edward Ryan, John Reed, Fortier Jones.